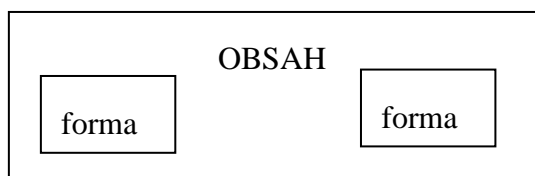

Viacslovné lexémy

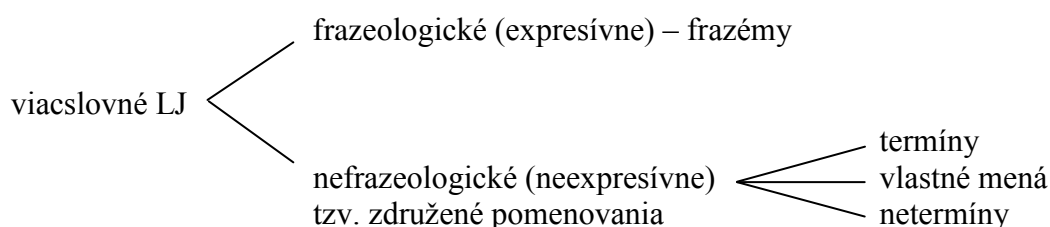
Prednáška 7

- sú zložené z viac než jedného plnovýznamového slova
- vyznačujú sa nesúladosťou medzi obsahom a formou – forma je rozčlenená a význam je jednoliaty

viacslovná lexéma

- rozoznávame tieto typy viacslovných pomenovaní:

Porovnanie združených pomenovaní a voľných syntagiem

- združené pomenovania (ZP) majú rovnakú formu ako voľné syntagmy (VS); tieto dve skupiny sa však odlišujú viacerými vlastnosťami:

združené pomenovania (ZP)	voľné syntagmatické spojenia (VS)
ustálenosť, reprodukovanosť – sú to hotové jednotky už pred rečovým procesom, presne tak ako jednoslovné pomenovania; v textoch sa už len reprodukovujú, netvoria sa vždy znova a znova; dispozičnosť – v ľudskej pamäti sú k dispozícii: <i>svetový rekord, osobný rekord</i>	neustálenosť, produkovanosť – v danej komunikačnej príležitosti sa produkujú – utvárajú znova a znova: <i>geniálny rekord – fenomenálny rekord – vynikajúci rekord – výnimočný rekord</i>
silná zviazanosť s denotátom (s vecou, ktorú pomenúvajú), pomenúvajú typovo „vyhranené“ denotáty, majúce pre človeka istý význam: <i>biela káva</i> pomenúva typovo „vyhranený“ druh kávy	aktualizovaný, slabší vzťah s denotátom: <i>studená káva</i> je „len“ syntagmatickým pomenovaním denotátu <i>káva</i> s istou vlastnosťou (<i>studená</i>), ktorá však nie je typovo taká dôležitá
+ univerbizácia: <i>striedacia lavica</i> → <i>striedačka</i> <i>diplomová práca</i> → <i>diplomovka</i>	– univerbizácia
nemožnosť bližšieho rozvinutia jednotlivých členov ZP alebo nemožnosť morfolologickej transformácie (narúšanie celistvého významu): <i>stará mama</i> → * <i>veľmi stará mama</i> <i>dať pozor</i> → * <i>pozor je dávany</i> <i>vysoká škola</i> → * <i>vyššia škola</i>	možnosť bližšieho rozvinutia jednotlivých členov VS a možnosť morfolologickej transformácie: <i>šťastná mama</i> → <i>veľmi šťastná mama</i> <i>robiť platňu</i> → <i>platňa je robená</i> <i>vysoký chlapec</i> → <i>vyšší chlapec</i>
pri rovnakých jednotkách rozhoduje význam:	
<i>vysoká škola</i> („typ školy“) – * <i>veľmi vysoká škola</i>	<i>vysoká škola</i> („fyzicky vysoká škola; s veľkým počtom okien a poschodí“) – <i>veľmi vysoká škola</i>

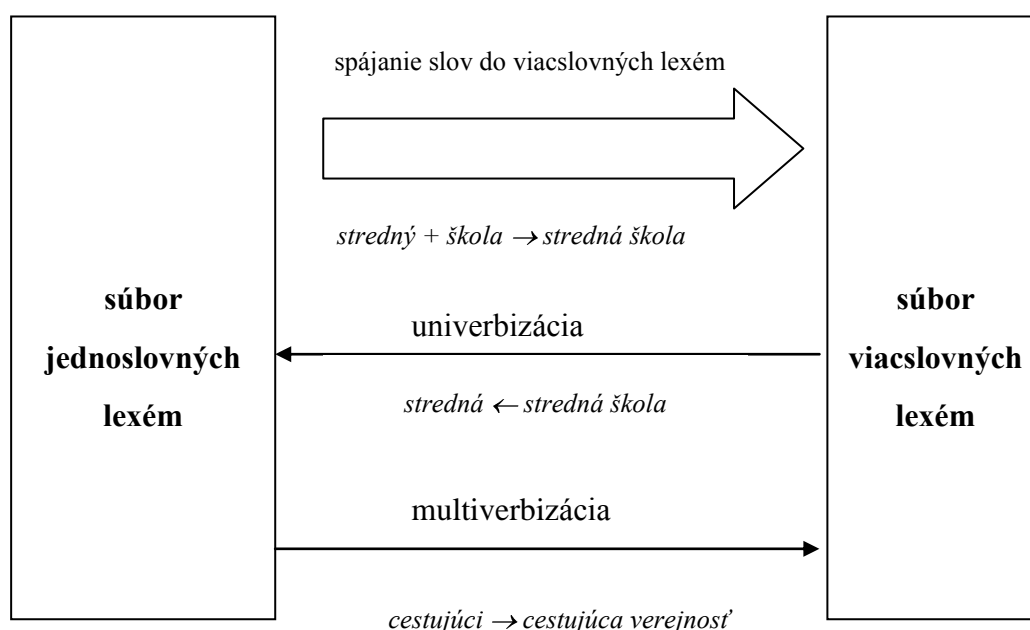
- viacslovné pomenovania sú najčastejšie dvojslovné (troj- a viacslovné lexémy sa vyskytujú zriedkavo, a to najmä v odbornej terminológii):

vedomostná súťaž, prvá pomoc, toaletný papier, školský rok, mobilný telefón, náramkové hodinky, vedecké kruhy, hlavný rozhodca, biela káva, cestovná kancelária, krstný otec, jednotné číslo, komunálne voľby, jojo efekt, hniezdo záchrany, klinická smrť, jedálny listok, justičný omyl; dať prednosť, klásť dôraz; burza cenných papierov, hrubý domáci produkt, mestská hromadná doprava, mandátový a imunitný výbor

- súbory jednoslovných a viacslovných lexém sú navzájom prepojené; medzi nimi dochádza ku kontaktu na dvoch úrovniach:

- 1) viacslovné lexémy sú zložené z jednoslovných jednotiek

- 2) často je možná transformácia viacslovných jednotiek na jednoslovné (univerbizácia) a jednoslovných jednotiek na viacslovné (multiverbizácia)

Univerbizácia – zjednoslovňovanie

- proces tvorenia jednoslovných lexém z viacslovných lexém
- schéma: **viacslovná lexéma → jednoslovná lexéma**

1) Eliptická univerbizácia

- jedno slovo sa bez náhrady vynechá (eliduje):

hlavný čašník → hlavný

stužková slávnosť → stužková

branné cvičenie → branné

Matica slovenská → Matica

2) Slovotvorná univerbizácia

- vynechané slovo sa nahrádza slovotvornou príponou:

pásový traktor → pás-ak

petrolejová lampa → petrolej-ka

rodičovské združenie → rodič-ko

skokan do diaľky → diaľk-ar

3) Abreviačná univerbizácia

- z viacslovnej lexémy sa utvorí skratka (abreviácia):

filozofická fakulta → *FF*

Slovenský zväz ľadového hokeja → *SZLH*

mestský úrad → *MsÚ*

hnacie dráhové vozidlo → *HDV*

4) Sémantická univerbizácia

- k jednému z komponentov viacslovnej lexémy sa prítvorí ďalší význam, ktorý korešponduje s významom celého viacslovného pomenovania:

skok o žrdi → *žrd'* „skok o žrdi“

skok do výšky → *výška*

skok do diaľky → *diaľka*

Multiverbizácia – zviacslovňovanie

- proces tvorenia viacslovných pomenovaní z jednoslovných pomenovaní, pričom jednoslovné a korešpondujúce viacslovné pomenovanie sú v synonymickom vzťahu:

- schéma: **jednoslovná lexéma** → **viacslovná lexéma**

súhlasiť → *dať súhlas*

zaujímavo → *zaujímavým spôsobom*

financie → *finančné prostriedky*

pracovník → *pracovná sila*

vedci → *vedecké kruhy*

Komunikačná charakteristika univerbizácie a multiverbizácie

- nesúlad medzi obsahom a formou spôsobuje, že výskyt viacslovných, formálne obsiahlych, a teda v istom zmysle neekonomických lexikálnych jednotiek sa funkčne špecializuje na isté komunikačné sféry; vyšší je výskyt:
 - viacslovných termínov v odbornej literatúre
 - združených pomenovaní v publicistike
- vysoké percento viacslovných termínov sa dá vysvetliť tým, že odborná komunikácia si vyžaduje presnosť, výstižnosť
- pojmový obsah odborných termínov je taký zložitý, že na jeho adekvátne vyjadrenie na úrovni formy je potrebné vyjadrenie prostredníctvom viacerých slov, napr.:
 - útok na verejného činiteľa* (nestačí jednoslovná lexéma *útok*)
 - nedovolené ozbrojovanie* (nestačí jednoslovná lexéma *ozbrojovanie*)
 - súbor gramatických morfé* (nestačí jednoslovný termín *morfé*)
- v iných komunikačných sférach (napr. bežná hovorená formálna i neformálna komunikácia) sa výskyt viacslovných pomenovaní utlmuje prostredníctvom univerbizácie; tu sa presnosť vyjadrenia dostáva do úzadia, dôležitejšia je rýchlosť, úspornosť:
 - lokálna trať* → *lokálka*, *osobný vlak* → *osobák*, *stužková slávnosť* → *stužková*, *Matica slovenská* → *Matica*, *vysoká škola* → *výška* a i.

- jednoslovné aj viacslovné lexikálne jednotky majú svoje „výhody“ aj „nevýhody“, pričom v jazyku a v komunikácii je to zariadené zázračne spravodlivo:
 - výhodou jednoslovných jednotiek je ich operabilnosť, ľahko sa z nich tvoria nové slová, v porovnaní s viacslovnými lexémami sú kratšie a teda vhodnejšie na bežné dorozumievanie, kde presnosť vyjadrenia je relatívne v úzadí
 - výhodou združených pomenovaní je schopnosť vyjadrovať zložité pojmové obsahy, čo zasa vyhovuje odbornej komunikácii

UNIVERBIZÁCIA	MULTIVERBIZÁCIA
menšia miera oficiálnosti	väčšia miera oficiálnosti
ekonomickosť	presnosť
výskyt najmä v hovorovom (a sčasti publicistickom) štýle	výskyt najmä v administratívnom a odbornom štýle

Štylistickú hodnotu univerbizácie treba posudzovať citlivo, pretože mnohé pôvodne štylisticky príznakové a nespisovné univerbizované slová svoju príznakovosť strácajú a stávajú sa neutrálnymi a spisovnými jednotkami. Univerbizované lexémy strácajú príznak neoficiálnosti a nespisovnosti predovšetkým prostredníctvom častého používania v masmédiách. Napr. v masmédiách sa často používajú hovorové slová *lokálka*, *zasadačka*, *mimovládka*, *neziskovka*, *realitka*, *záchranka*, *materská*. Niektoré však zostávajú nespisovné, používajú sa len v neoficiálnych komunikačných situáciách a v médiách sa takmer neobjavujú: *fyzicka* (fyzická kondícia), *cest'ák* (cestovný príkaz), *decák* (detský domov). V tomto ohľade publicistický štýl stojí na rozhraní medzi hovorovým štýlom a odborným štýlom.

Syntagmatické vzťahy lexikálnych jednotiek

Paradigmatika a syntagmatika sú dva základné aspekty všetkých jazykových jednotiek, teda aj lexém. Paradigmatické vzťahy sa podľa Encyklopédie jazykovedy (1993, s. 315) definujú ako „vzťahy, ktorými sú spojené jazykové jednotky v systéme jazyka na základe formy, obsahu alebo obidvoch stránok zároveň.“ Tieto vzťahy sa reflektujú pojmom paradigmatická motivácia. Na druhej strane syntagmatické vzťahy sa týkajú konkrétnych prehovorov (v sfére reči, parole). Názov syntagmatika je úzko spätý s pojmom syntagmy. Syntagma je základná jednotka, útvar v reči, v ktorom sa prejavuje „spolužitie“ medzi minimálne dvoma plnovýznamovými jazykovými jednotkami a práve na úrovni syntagmy uvažujeme o spájateľnosti lexikálnych jednotiek.

Spájateľnosť (kolokabilita) je schopnosť LJ spájať sa s inými LJ tak, aby sme dostali zmysluplnú, gramaticky správnu a štylisticky adekvátnu výpoveď. Spájateľnosť sa primárne týka lexie a až sprostredkovane lexémy, porov. vety:

Pavol Demitra si zlomil prst. (násilím, tlakom porušiť, rozdeliť)

Jana zlomilo v páse. (zohnúť, ohnúť, prehnúť: zlomiť dievča v drieku)

Fínov sme zlomili až v poslednej tretine. (premôcť, prekonať, zložiť: zlomiť nepriateľa)

Správa ho celkom zlomila. (duševne oslabiť, podlomiť: väzenie ho nezlomilo)

Činitele, ktoré ovplyvňujú spájateľnosť:

1. Morfológické činitele. Ide o vplyv slovnodruhovej alebo gramaticko-sémantickej príslušnosti lexie. Napr. základné číslovky od 5 vyššie sa spájajú so substantívami v gen. pl.

(*jeden člověk – pět lidí*); vlastnostné príslovky sa spájajú len so slovesami (*ísť rýchlo*); okolnostné príslovky sa spájajú so slovesami aj substantívami (*cestovať domov, cesta domov*).

2. Sémantické činitele sú v rámci kolokability najdôležitejšie. Ide o prítomnosť spoločného sémantického prvku, napr. *piť vodu* so spoločným komponentom [tekutina], **piť koláč* bez spoločného komponentu [tekutina].

3. Štylistické činitele ovplyvňujú kolokabilitu v závislosti od štylistickej príslušnosti slova. Porov. štylistickú platnosť viet:

O čom prednášal profesor?

O čom hovoril profesor?

O čom kecal profesor?

S uvedenými informáciami úzko súvisí aj pojem a termín kontext. **Kontext** je okolie, v ktorom sa vymedzuje sémantika alebo štýlová hodnota prvku; taká časť textu, ktorá je nevyhnutná na to, aby sme mohli určiť hodnotu prvku na pozadí iných prvkov použitých v texte; v odlišných kontextoch môže mať prvok rozdielny význam. Ešte jedna definícia: Kontext je taká časť textu, ktorá je nevyhnutná na to, aby sme vedeli určiť sémantickú alebo štylistickú hodnotu prvku na pozadí iných prvkov. Rozoznávame jazykový kontext a mimojazykový kontext (situácia, doba, tradícia – v tomto zmysle sa hovorí o kotexte, **kotext** = mimojazykový kontext). Napr. výpoveď *Dosky!* v závislosti od kotextu môže znamenať „Pozor, padajú dosky!“ alebo „Priviezli dosky, treba ich ponosiť do skadu.“ a i.

Pre charakteristiku lexém sú dôležité tzv. typické a atypické kontexty. **Typický kontext** predstavuje použitie lexémy vo zvyčajnej syntagme; vysoko frekventovaná kolokácia, ktorá výstižne vystihuje význam jedného z komponentov: napr. *kvetina vonia, kvitne, rastie; pes šteká, pes hryzie*. Lexémy v typických kontextoch ako keby potvrdzovali, zvyrazňovali svoj vlastný lexikálny význam (porov. *kuchár varí, chyžná upratuje, študent sa učí, profesor prednáša*). Pojem typického kontextu je dôležitý aj v lexikografickej praxi. V slovníkoch sa totiž na exemplifikáciu využívajú predovšetkým typické kontexty slov. Porov.:

kopec

1. (menší) vrch, vyvýšenina: *strmý, mierny kopec, okružle kopce, vyjsť na kopec*
2. svah, breh, vrch: *motor dobre (ne)ťahá do kopca, hore kopcom*

matka

1. žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu; rodička: *mnohodedná, nastávajúca matka, láskavá, starostlivá matka; stať sa matkou; starostlivosť o matku a dieťa; stará matka vo vzťahu k vnúčaťu; slobodná matka bez zákonitého manžela*; pren. kniž. *duchovná matka*; náb. *Matka Božia Bohorodička*

otec

1. muž vo vzťahu k svojmu dieťaťu: *starostlivý otec; je celý po otcovi podobá sa mu; starý otec vo vzťahu k vnúčaťu*; pren. kniž. *duchovný otec (revolúcie)*; náb. *nebeský Otec*

Na druhej strane **atypický kontext** je nezvyčajne kontextové použitie daného slova: napr. *navoňavkovaný pes, nadávajúci profesor*.

V súvislosti s typmi spájateľnosti (týka sa to najmä sémantickej spájateľnosti) je dôležité vysvetliť pojmy **kolokačná kompatibilita** (zlučiteľnosť) a **kolokačná inkompatibilita** (nezlučiteľnosť). Kolokačne kompatibilné sú také lexémy, ktoré vytvárajú sémanticky plnohodnotnú syntagmu (v tomto momente sa do úvahy neberú básnické a celkovo umelecké texty): *lietadlo pristáva, loď pláva, kohút kikirika* na rozdiel od inkompatibilných spojení **lietadlo rozmýšľa, *loď sa bije, *kohút telefonuje*.

Dalšie pojmy a termíny:

Kolokačná paradigma – trieda prvkov, s ktorými sa daná LJ obvykle a zmysluplne spája. Ide o extenzionálne vymedzenie, teda o výpočet prvkov.

Kolokačná potencia – rozsah kolokačnej paradigmy.

Monokolokabilné slová – lexémy, ktoré sa spájajú s obmedzeným počtom iných slov; sú to teda slová s minimálnou kolokačnou potenciou (v slovníkoch sú takéto jednotky často spracované s poznámkou *iba v spojení/obvyčajne v spojení*, napr. *roniť* (slzy), *oteliť sa* (o krave), *cválať* (o koňovi), *gágať* (o husi), *špúliť* (ústa, pery), *klipkať* (očami, viečkami), *ceriť* (zuby), *frenetický* (potlesk).

Polykolokabilné slová – lexémy, ktoré majú veľký kolokačný potenciál.